

Opponensi vélemény

Takács Judit: Meleg század. Adalékok a homoszexualitás

20. századi magyarországi társadalomtörténetéhez

című akadémiai doktori értekezéséről

A már könyv formátumban is publikált értekezés – témaválasztásában – úttörő munka, nem született még idehaza történeti feldolgozás erről a kérdésről. Viszont rendelkezésünkre áll egy az Egyesült Államokban 2012-ben megvédett angol nyelvű doktori értekezés, melynek szerzője, Kurimay Anita Budapestre nézve feldolgozta a témát az 1870-es és az 1940-es évek közötti időszakra vonatkozóan. A disszertációként benyújtott könyv nem tartalmaz könyvészeti bevezető áttekintést, talán ezért is sikkad el ez a tény a munkában. Holott fontos lett volna tisztázni Kurimay értekezése és jelen disszertáció egymáshoz való viszonyát, mert amint arra majd később még magam is utalok, helyenként nyilvánvaló az átfedés a két munka szövege között.

Az öt fejezetre tagolt értekezés első három fejezete tisztán történeti megközelítésben taglalja a problémát, az utolsó két fejezet pedig szociológiai kutatási módszerekkel közelíti meg a homoszexualitás kérdését. A bevezetésben a homoszexualitás korabeli fogalmát a nyelvi jelölést vizsgálva tisztázza a szerző.

A munka első fejezete a homoszexuális egyének rendőrségi (hatósági) nyilvántartását tárgyalja kezdve a 20. század eleji listáktól tovább folytatva a munkaszolgálatra besorozott homoszexuális férfiakról készült összeírásokkal és befejezve azon valószínűsíthető jegyzékekkel, melyek alapján az így megzsarolható személyeket a politikai rendőrség ügynöki feladatra választotta ki magának. Valójában majd csupán a húszas évek végétől állnak rendelkezésünkre ezek a listák, így nem bizonyítható, hogy már az első világháború előtt is készültek ilyenek. Elsőként Kurimay Anita adott kimerítő képet egy 3425 főt felölelő, Szántó Jenő jóvoltából ismertté vált jegyzékről, melyet társadalomtörténeti módon elemezett is, amire azonban Takács Judit még csak nem is utal. Ő maga a Turcsányi Gyula 1929-es bűnözéssel foglalkozó könyvéből ismert 2 ezer fős listát szemlézi, a két jegyzéket azonban nem veti egybe egymással társadalomtörténeti jegyeik alapján. A harmincas évek további állítólagos, a homoszexuálisokról felvett jegyzékei is megemlítődnek Szántó további publikációira utalva, de nem történik meg ezen jegyzékek összehasonlító társadalomtörténeti

elemzése, holott 1942-ből is tudunk egy ilyen listáról, melyet a szerző a levéltárban talált meg. Ez utóbbi a homoszexuálisok munkaszolgálatra történő bevonultatása végett keletkezett és közel ezer főt foglal magába. Az 1945-ös politikatörténeti cezúra valójában nem cezúra a homoszexualitás társadalmi és főként hatalmi megítélését tekintve, így nem csoda, ha ilyen listák a szocializmus idején is léteztek, noha a kutatók eddig nem bukkantak rájuk. Közvetett utalásokból viszont sejtetően léteztek homoszexuálisokról készített, a korábbiakhoz hasonló listák akkor is.

A hivatalos számontartásnak ez a kétségtelen valamikori gyakorlata világosan utal a férfi homoszexualitás negatív hatásági megítélésére és kezelésére. A homoszexualitás okán lefolytatott bűnperek kis száma viszont azt is jól mutatja, hogy ez a magatartás önmagában nem feltétlenül érdemelte ki a súlyos normaszegés rangját. Ezt a feszültséget vagy csak nem pontos illeszkedést érdemes lett volna külön is vizsgálni. Kurimay Anita például azon az állásponton van, hogy Magyarországon nem tűnik túl szigorúnak a homoszexuálisok hatásági megítélése, mely kérdés azonban itt, Takács Judit könyvében ilyen módon fel sem merül. Pedig ennek feltárásával vagy ecsetelésével talán jobban érthetővé tehetné a szerző, hogy miért foglalt el olyan engedékeny dekriminalizációs platformot 1958-ban az a szakértői csoport, melynek sugalmazására az 1961-ben elfogadott büntetőtörvény törölte a homoszexualitás büntetőjogi fogalmát. Ennek döntő eleme vagy inkább alapja a jelenség tisztán medikalizációs értelmezése volt, amely addigra már idehaza is komoly teret nyert. Mindez persze messze állt a homoszexualitás-ellenesség teljes feladásától, de komoly előre lépés volt egy immár nem diszkriminatív szemlélet térfoglalása irányában. E kérdés tárgyalása során ki lehetett volna tágítani a szemléleti látóhatárt, bevonva a korábbi pronatalista családpolitika elhagyását és egy liberálisabb családpolitika nyitányát, amely a művi abortusz 1956-os engedélyezése formájában is kifejezésre jutott.

Milyen kép élt, milyen kép élhetett a társadalomban a homoszexuális hajlamú, a normatív nemiszerep-áthágást megvalósító személyek iránt. Nehéz, sőt lehetetlen erre a kérdésre pozitív, tudományosan bizonyítható választ találni. Az egyik választható kerülőút a homoszexualitás tömegkulturális reprezentációjának a rendszeres vizsgálata, a másik választható út a dolog elit kultúrában jelentkező imázsának a feltárása. Takács Judit az elsőként említett úton jár, amikor a publicisztikai imázképzés vizsgálatát szorgalmazza. Az *Est* című nagy példányszámú napilap 1910 és 1939 közötti számaiban közölt, a homoszexualitást tárgyaló, azt legalább is érintő cikkek elemzése során. Úgy tekint ezekre a közleményekre, mint a nemiszerep-áthágásokkal kapcsolatos társadalmi vélekedések

lenyomataira, ami – némi fenntartással – el is fogadható. S azt találja a szerző ezek után, hogy ezek az attitűdök nem kifejezetten, vagy nem túlságosan ellenségesek a homoszexuálisokkal szemben, már csak azért sem, mert már ekkor is hat némiképp a jelenség medikalizációs megközelítése. Ez így bizonyára elfogadható magyarázat, hozzáfűzném azonban, hogy a közismerten liberális hangoltságú *Az Est* önmagában aligha reprezentálhatja, semmiképp sem tükrözheti adekvát módon a tágabb közvélemény ez irányú vélekedését; teljes bizonyossággal állítható viszont, hogy a konzervatív és kivált a vallási tónusú sajtótermékek nem éppen ilyen megértő módon jelenítették meg olvasóik előtt a homoszexualitást. Mindez pedig erősen relativizálja *Az Est* egyébként ambiciózus elemzéséből a témára nézve levonható mentalitástörténeti következtetések tényleges értékét.

A dolgozat legértékesebb része a „meleg élet” szocio-fizikai kereteit megvilágító fejezet, melyben 60 (56 férfi és 4 nő) homoszexuális vagy leszbikus interjúalany ad számot önnön tapasztalatairól és identitásproblémáiról. Mivel az interjúk 2014-ben készültek, a referencia itt a Kádár kor. Számomra hiányzik ugyanakkor Géczi János: *Vadnarancsok. Négy élettörténet-rekonstrukció* című, 1982-ben megjelent szociográfiai munkájának a feldolgozása, és a mű akkori hatástörténetének az elemzése, ami szimptomatikus volt a maga korában. Géczi munkája még utalásszerűen sem szerepel a disszertációban.

A homoszexualitás társadalmi jelentőségét, hatalmi manipulációs eszközként való használatát látszik bizonyítani az intézményesített homofóbia azon esete, amikor a politikai rendőrség zsarolási eszközként használja azt ügynökei toborzására. Lévén szó ez esetben szenzitív személyiségi adatról, viszonylag kevés felderíthető konkrét esetről lehet ezúttal beszélni. Mindenesetre a szerző adottnak veszi, hogy ez időben is léteztek homoszexuálisokról vezetett állami nyilvántartások, bár a dolgot inkább csak valószínűsíti, mint tényszerűen bizonyítaná.

A disszertációként benyújtott könyv terjedelmes függelékében számos olyan forrást tesz közzé a szerző, melynek anyagát az elbeszélés során korábban már feldolgozta.

A disszertáció alcímében az Adalékok szó olvasható, ami annak szándékolt jelzése, hogy a témának nem a monografikus feldolgozását kapjuk kézhez. Őszintén szólva nehéz a homoszexualitás történetét szisztematikus ábrázolás tárgyává tenni, mivel roppant kevés írott forrás dokumentálja a témát. Megoldásul kínálja magát ez esetben, hogy több különféle kontextus kapcsán ragadjuk meg azt a tényanyagot, amely lehetővé teszi egy valamennyire összefüggő történet elmondását, amely bár fragmentumokban, de mégiscsak ad valamilyen

képet erről a tisztán magánéleti történetről. Takács Judit is felvillantja e megközelítés számos lehetőségét, és ily értelmű választásai egyúttal sikerültek mondhatók. Hiányolható viszont a homoszexualitás kulturális reprezentációjának a tárgyalása, ami itt elsősorban a szépirodalmi anyag hasznosítását jelenthetné. Ennek akár csak a hatástörténeti vonatkozásai is érdekesek lehetnek, mondjuk André Gide *Corydon* (1924) című esszéregénye esetleges hazai visszhangja, de akár még a recepció hiánya is sokatmondó lehet az adott esetben. Megjegyzem: Gide e szövegének máig nincs magyar nyelvű kiadása. Végül fontos lehetett volna a hazai szépirodalmi termés számbavétele is.

A peranyagok kivételes forrásértéke vitathatatlan a téma szempontjából. Hiszen, ahogy Oscar Wilde 1895-ös nagy port felvert bírósági ügye kapcsán a szakirodalom gyakran megjegyzi, az ilyen nyilvános hatósági eljárások a homoszexualitás elfojtását célozták ugyan, valójában inkább népszerűsítették és egyúttal definiálták is a jelenséget. Ezt például bizonyítja a Tormay Cécile, gr. Zichy Rafaelné kontra gr. Zichy Rafael per dokumentumanyaga is, amely azonban, ahogy Kurimay Anita értelezéséből és a témát érintő magyarul is kiadott tanulmányából (A Tormay-affér mentalitástörténeti tanulságai. *Aetas*, 2016/2.) kiviláglik, kevésbé a lesbikusság, mint inkább a bírósági procedúra egyes társadalomtörténeti sajátosságairól tájékoztat. Viszont: meggyőződésem, hogy jót tett volna a disszertáció bizonyítványának, ha Takács Judit felkutatja és gondosan elemzi több hasonló per levéltári dokumentációját, és ennek során kitér az esetleges sajtóreakciókra is. Ez utóbbiból ugyanis az ügyben közvetlenül érintettek viselkedésére, a homoszexualitás hatósági kezelésére, valamint a közvéleményben a nemiszerep-áthágásokkal összefüggő vélekedésekre egyaránt becses adatok lettek volna szerezhetőek.

A homoszexualitás (a lesbikusság) ugyanakkor nem önmagában, hanem a nemi élet egészének a szerves tartozékeként nyeri el megkülönböztető értelmét. Ami indokoltá teszi a kérdésnek egy ilyen tágabb kontextusba helyezését és ezen kontextus időbeli változásának a nyomon követését is. Ha hitelt adunk annak a szakirodalmi álláspontnak, mely szerint a Nagy Háború bizonyos fokú cezurát jelent a hagyományos nemi szerepek, a férfiasság és a nőiesség társadalmi kódjait illetően, komolyan el kell gondolkodni azon, hogy mi mindennel járhatott ez a változás a nemiszerep-áthágások társadalmi és hatósági fogalmi rendszerében. Ez lenne az a történelmi dinamika, melynek feltárása kellő magyarázattal szolgálhat a homoszexualitás változó státuszának a megértése során. Egy ilyen magyarázómodell segítségül hívása azonban nem oldható meg a téma túlzottan leszűkített tárgyalásával, hanem tágabb szexualitástörténeti megközelítést követel magának, amely képes tehát számot adni azokról a pánikjelenségekről,

amelyek közvetlenül a szexualitáshoz kapcsolódnak, egyúttal feltárja a nemiszerep-áthágók identitásalakulás-történetét is, mindazon örömeket vagy önkiteljesítő, önmegvalósító életstratégiákat, amelyek idővel a homoszexuálisokat is kezdik megilletni ebben a gyors változásoknak kitett században. S itt a regresszió, a visszaesés is komolyan számba veendő fejlemény. Ilyenként értékelhetjük mindenekelőtt a rasszista faji ideológiák harmincas évekbeli európai és benne magyar térnyerését, vagy a szigorú kommunista nemi morál időleges hatását főként az ötvenes években. A homoszexualitás historikumát érintő folyamatok olykor előre lendülő, időnként visszaforduló rángatózásaiban érhetjük tetten a tárgy tényleges történetiségét. Egy ilyen értelmezési séma pedig szinte önként kínálja magát a „meleg század” történeti bemutatása során.

A homoszexualitás tudományos témaként való felvetése nem mellőzheti végül a freudi diskurzus bevonását sem, amely – ismerve a valamikori fejlett hazai pszichoanalitikus intellektuális gyakorlatot – kivált napirendre tűzheti egy ily értelmű medikalizációs törekvés taglalását, a vele való számvetést. Mindez, úgy tűnik, a jövő kutatási feladatai közé tartozik, amely – kiindulás alap gyanánt – bizton építhet a jelen disszertációban foglalt kutatási eredményekre.

Takács Judit értekezése érdemes munka, amely esetleges hiányaival együtt is fontos hozzájárulás a téma tudományos diskurzusához. Egy pillanatra sem felejtkezhetünk el ugyanis arról, hogy Takács Judit az adott téma kifejezetten magányos kutatója, aki szinte egyáltalán nem támaszkodhatott a kutatott tárgyat illetően előzetesen rendelkezésre álló hazai kutatási tapasztalatokra, és akinek szinte a mai napig nincs komolyan számba vehető kutatói háttere. Ennek fényében kell a disszertációként benyújtott munkában előadottakat értékelni. A mondottak értelmében javaslom a nyilvános védés kitűzését, valamint hogy a védési bizottság javasolja Takács Judit számára az MTA doktori fokozat odaítélését.

Budapest, 2019. március 19.

Gyáni Gábor

az MTA rendes tagja